

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ (ΝΕΟ ΣΥΣΤΗΜΑ)

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ (ΠΑΛΑΙΟ ΣΥΣΤΗΜΑ)

23 ΜΑΪΟΥ 2016

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

ΟΜΑΔΑ ΠΡΩΤΗ

A.1.

α. Ως αντιβενιζελικά θεωρούνταν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα, πιο αδιάλλακτα ήταν τα κόμματα του Δημητρίου Ράλλη και του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ενώ το κόμμα του Γεωργίου Θεοτόκη ήταν πιο διαλλακτικό. Αναλυτικότερα, το κόμμα του Γ. Θεοτόκη ήταν πιο μετριοπαθές από τα άλλα δύο και ζητούσε να διορθώσει αυτά που θεωρούσε λάθη των Φιλελευθέρων. Συμφωνούσε με την πάση θυσία αύξηση των εξοπλισμών και ζητούσε φορολογικές ελαφρύνσεις για τους μικροεισοδηματίες. Από το κίνημα στο Γουδί έως τη συνταγματική κρίση του 1915, μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων το θεοτοκικό κόμμα είχε τη μεγαλύτερη εκλογική βάση, και έτσι αποτέλεσε τον πυρήνα των Αντιβενιζελικών.

[Επιπρόσθετα, μπορεί να αναφερθεί: α) η συμβολή του Θεοτόκη στις μεταρρυθμίσεις διοικητικού χαρακτήρα (π.χ. αποκέντρωση) που έγιναν μέχρι το 1909, κατά κύριο λόγο από κυβερνήσεις του τρικουπικού κόμματος υπό την ηγεσία του, β) η ανάμιξη της κυβέρνησής του στα γεγονότα που οδήγησαν στην έκδοση του πρώτου ενωτικού ψηφίσματος στην Κρήτη (1908)].

β. Μετά την επανάσταση του Θερίσου (10 Μαρτίου 1905) ακολούθησαν τα σπασμωδικά μέτρα του πρίγκιπα Γεωργίου, ο αντίκτυπος στην Αθήνα και η στάση αναμονής των Δυνάμεων. Η επανάσταση είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα σε όλη την Κρήτη. Οργανώθηκε «**Προσωρινή Κυβέρνησις της Κρήτης**» στο Θέρισο, με πρόεδρο τον Ελ. Βενιζέλο και υπουργούς τους Κ. Φούμη και Κ. Μάνο. Η κυβέρνηση προέβη στην έκδοση γραμματίων για εσωτερικό πατριωτικό δάνειο 100.000 δραχμών, οργάνωσε υπηρεσίες οικονομικών, συγκοινωνιών και διοίκησης, τόπωσε γραμματόσημα και εξέδιδε την εφημερίδα, «*Το Θέρισο*». (Η χωροφυλακή, που υποστήριζε τον Πρίγκιπα, δεν ήταν σε θέση να ελέγχει τα πράγματα, καθώς μάλιστα πολλοί χωροφύλακες αυτομόλησαν προς τους επαναστάτες.)

γ. Με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης της Λοζάνης ιδρύθηκε η Μικτή Επιτροπή Αντάλλαγής με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη (τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκοι και τρία μέλη-πολίτες ουδέτερων κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο κρατών) με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξίμων. [Με τη φροντίδα της μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924 και το 1925 περίπου 200.000 Έλληνες παρέμεναν στην Καππαδοκία και γενικότερα στην Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία].

A.2.

α. Σωστό

β. Λάθος

- γ. Λάθος
- δ. Λάθος
- ε. Σωστό

B.1.

Η επιστροφή των προσφύγων στη Μικρά Ασία ξεκίνησε τους τελευταίους μήνες του 1918 μετά τον τερματισμό του πολέμου για την Τουρκία. Τον Οκτώβριο του 1918 συστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη *Πατριαρχική Επιτροπή*, με σκοπό την οργάνωση του επαναπατρισμού των εκτοπισμένων, με τη βοήθεια του Πατριαρχείου και της ελληνικής κυβέρνησης. Η παλιννόστηση έγινε τμηματικά, με τη μέριμνα του *Υπουργείου Περιθάλψεως*, και επιτράπηκε αρχικά να επιστρέψουν οι ευπορότεροι και οι πρόσφυγες οι προερχόμενοι από ορισμένες μόνο περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι επέστρεψαν στις εστίες τους μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, το Μάιο του 1919. Μέχρι το τέλος του 1920 η πλειονότητα των προσφύγων είχε επιστρέψει στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη.

Οι συνθήκες που βρήκαν στην πατρίδα τους ήταν άσχημες, καθώς πολλά σπίτια, εκκλησίες και σχολεία είχαν μερικώς ή εντελώς καταστραφεί. Επίσης, σε κάποιες περιοχές, σε σπίτια Ελλήνων είχαν εγκατασταθεί Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τις βαλκανικές χώρες. Στα πλαίσια της *Υπατης Αρμοστείας Σμύρνης* ιδρύθηκε η «*Υπηρεσία Παλιννοστήσεως και Περιθάλψεως*», η οποία βοηθούσε όσους επέστρεφαν να αποκατασταθούν στα σπίτια τους και τις ασχολίες τους. Οι ειρηνικές όμως μέρες δεν κράτησαν πολύ. Λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1922, θα έπαιρναν πάλι το δρόμο της προσφυγιάς.

Επισημάνση: *Η οριακή ασάφεια του πρώτου σκέλους της ερώτησης πιθανόν να παρασύρει εξεταζόμενους στο να συμπεριλάβουν στους φορείς της παλιννόστησης και την Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας (1918).*

B.2.

Την αστική αποκατάσταση ανέλαβε περισσότερο το κράτος και λιγότερο η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), η οποία πρόσφερε οικονομική βοήθεια σε περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, οικοτεχνικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (όπως η ταπητουργία). Σε αντίθεση με την αγροτική αποκατάσταση, η αστική περιλάμβανε μόνο στέγαση και όχι πρόνοια για εύρεση εργασίας. Η αστική στέγαση συνάντησε περισσότερα εμπόδια από την αγροτική. Ο αριθμός των προσφύγων ήταν μεγάλος, τα ανταλλάξιμα (μουσουλμανικά) σπίτια στις πόλεις ήταν λίγα και τα οικιστικά προγράμματα του κράτους καθυστερούσαν, λόγω των πολιτικών ανωμαλιών και της κακής οικονομικής κατάστασης κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Πρόβλημα επίσης αποτελούσε η περιπλάνηση των αστών προσφύγων από πόλη σε πόλη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες στις πόλεις τα πρώτα χρόνια εργάζονταν περιστασιακά, είτε κάνοντας «μεροκάματα» στις οικοδομές, σε εργοστάσια και βιοτεχνίες, είτε ως πλανόδιοι μικροπωλητές και μικροκαταστηματάρχες. Άλλοι δούλεψαν ως ναυτεργάτες και εργάτες σε δημόσια έργα στις πόλεις ή στην ύπαιθρο (αρδευτικά και αποστραγγιστικά έργα, διάνοιξη δρόμων, κατασκευή ή επέκταση λιμανιών κ.ά.).

[*Επιπρόσθετα για την κινητικότητα των αστών προσφύγων μπορεί να γραφεί ότι υπήρχαν πρόσφυγες που μετακινούνταν προς τα αστικά κέντρα με σκοπό να παρουσιαστούν ως αστοί και να πάρουν με αυτόν τον τρόπο την αποζημίωση που δινόταν στους αστούς ανταλλάξιμους. Η κακή οικονομική κατάσταση πιθανόν μπορεί να συνδεθεί και με τα προβλήματα στην οικοδόμηση των συνοικισμών εφόσον η οικοδόμησή τους ελλείπει χρόνου και χρημάτων συχνά δεν συνδυαζόταν με έργα υποδομής (ύδρευση, αποχετευτικό σύστημα, οδικό δίκτυο, χώροι πρασίνου)].*

ΟΜΑΔΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Γ.1.

Η Εθνοσυνέλευση που προήλθε από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1862 χρειάστηκε δύο ολόκληρα χρόνια για να φτάσει στην ψήφιση συντάγματος και μάλιστα ενώ στη χώρα επικρατούσαν συνθήκες κυβερνητικής αστάθειας και εμφυλίου πολέμου. Ως πολίτευμα ορίστηκε η βασιλευομένη δημοκρατία αντί της μέχρι τότε συνταγματικής μοναρχίας, επί Όθωνα. Κατοχυρώθηκαν μεταξύ άλλων η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η άμεση, μυστική και καθολική (για τον ανδρικό πληθυσμό) ψήφος με σφαιρίδια, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, η οποία άνοιξε το δρόμο για την ελεύθερη συγκρότηση κομμάτων. Τα κόμματα θεωρήθηκαν απαραίτητα για την έκφραση της βούλησης της κοινής γνώμης, με το επιχείρημα ότι η εναλλακτική λύση είναι οι συνωμοτικοί κύκλοι ή οι βιαιοπραγίες.

α) Παρά την έντονη αντίδραση του βασιλιά Γεωργίου Α', η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864 επέβαλε την αρχή να προέρχεται η κυβέρνηση από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Αυτό που δεν ορίστηκε με σαφήνεια, διότι θεωρήθηκε αυτονόητο, ήταν ότι ο βασιλιάς όφειλε να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε βουλευτή του κόμματος που είχε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής. Ο Γεώργιος εκμεταλλεύτηκε αυτήν την ασάφεια, για να διορίζει κυβερνήσεις της αρεσκείας του. Σύμφωνα μάλιστα με το πρώτο δοθέν παράθεμα, στις εκλογές που διενεργήθηκαν στις 29 Ιουνίου 1874 επικράτησε «όργιο» νοθείας. Λίγες ημέρες έπειτα από τις εκλογές, ένας νέος τότε πολιτικός, ο Χαρίλαος Τρικούπης, δημοσίευσε στην εφημερίδα «Καιροί» άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Τις πταίει;». Σε αυτό το άρθρο ως αποκλειστικός υπεύθυνος για την κρίση που μαστίζε το πολιτικό σύστημα της εποχής καταδεικνυόταν ο βασιλιάς Γεώργιος Α', ο οποίος διάστρεβλώνοντας και παραβιάζοντας τους συνταγματικούς θεσμούς κατέρθωσε να συγκεντρώσει στα χέρια του ολόκληρη την εξουσία («Λίγες μέρες ... ολόκληρος η εξουσία»). Για τον Τρικούπη ούτε ο λαός ούτε τα πολιτικά κόμματα έφεραν την ευθύνη για την πολιτική κρίση. Οι πολιτικοί, ωστόσο, είτε αποδείχθηκαν ανίκανοι να αντιταχθούν στον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του βασιλιά, είτε υιοθετούσαν τη συγκεκριμένη πρακτική του αυταρχισμού με τον οποίο ο Γεώργιος επιχειρούσε να ελέγξει την πολιτική ζωή της χώρας. («Ο Τρικούπης αποδοκιμάζει ... ή στα πολιτικά κόμματα», «αί δε πολιτικοί ... βασιλική αυταρχικότητα»).

β) Το πρόβλημα στην ασάφεια του συντάγματος ως προς την ανάθεση εντολής για το σχηματισμό κυβέρνησης επιλύθηκε το 1875 με την ψήφιση της αρχής της δεδηλωμένης. Η ιδέα ανήκε στον Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος στο άρθρο «Τις πταίει;» υποστήριξε ότι μόνη λύση στο πρόβλημα της πολιτικής αστάθειας ήταν η συγκρότηση δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, σύμφωνα με το πρότυπο της Αγγλίας. Για να καταστεί αυτό δυνατόν, έπρεπε ο βασιλιάς να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο σε πολιτικό ο οποίος σαφώς είχε τη «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Στο απόσπασμα του βασιλικού λόγου στη Βουλή, 11 Αυγούστου 1875, (το Κείμενο Β αποτελεί πρωτογενή ιστορική πηγή) ο Γεώργιος Α' τόνισε τη νομιμότητα του εκλογικού αποτελέσματος, εφόσον η κυβέρνηση, σεβόμενη τα συνταγματικά δικαιώματα των πολιτών, διεξήγαγε εκλογές νομότυπες και απαλλαγμένες από το κλίμα βίας και νοθείας. Παράλληλα, υπόσχεται συνακόλουθο σεβασμό των δικαιωμάτων («προνομίαι») των νόμιμα εκλεγμένων αντιπροσώπων του Έθνους. Υποστηρίζει ωστόσο, ότι από τα δικαιώματα αυτά απορρέουν και υποχρεώσεις, η σπουδαιότερη από τις οποίες είναι να διαθέτουν εκείνοι οι βουλευτές που καλούνται από τον βασιλιά να σχηματίσουν κυβέρνηση την δεδηλωμένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία («Όπως

πλήρης υπήρξεν ... των αντιπροσώπων του Έθνους»). Αυτό θα στερούσε από τα κόμματα μειοψηφίας τη δυνατότητα να σχηματίζουν κυβέρνηση, θα τα ωθούσε σε συνένωση με τα μεγάλα και θα είχε ως αποτέλεσμα σταθερότερες κυβερνήσεις πλειοψηφίας. **Όπως αναφέρεται και στο Κείμενο Α, ο σχηματισμός κυβερνήσεων πλειοψηφίας και η επικράτηση του δικομματισμού θα ήταν σύμφωνα με τον Τρικούπη «η μόνη θεραπεία της νόσου» της πολιτικής αστάθειας που ενδημούσε μέχρι τότε στην πολιτική ζωή της χώρας.**

Ο βασιλιάς, υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και του επαναστατικού αναβρασμού του λαού, υιοθέτησε τελικά την άποψη του Τρικούπη. **Με βάση την πρώτη ιστορική πηγή, την πιθανότητα να ξεσπάσει επανάσταση εναντίον του βασιλιά Γεωργίου Α΄ διέβλεπε και ο Τρικούπης στο άρθρο του «Τις πταίει;», αλλά την απέρριπτε ως λανθασμένη και επικίνδυνη για τη χώρα («για το Μεσολογγίτη πολιτικό ... ή της επαναστάσεως», «αυτή που απομακρύνει ... προοπτική»).**

Η αρχή της δεδηλωμένης αποτελεί τομή στην πολιτική ιστορία της χώρας, καθώς οδήγησε σε μεταβολή του πολιτικού τοπίου. **Η σημασία της συγκεκριμένης αρχής αναγνωρίζεται και στο βασιλικό λόγο, καθώς, χωρίς τη θέσπισή της, θεωρήθηκε αδύνατη η αρμονική λειτουργία του πολιτεύματος («απεκδέχομαι ίνα ... η εναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος»).** Είναι χαρακτηριστική η αλλαγή της στάσης του βασιλιά Γεωργίου Α΄ για ένα ζήτημα στο οποίο έως τότε ήταν σταθερή η άρνησή του, και οι επεμβάσεις των κυβερνήσεων που διορίζονταν από αυτόν μέχρι τότε αποτελούσαν σαφή ένδειξη περιφρόνησης στη βούληση του λαού και οδηγούσαν σε κυβερνητική αστάθεια.

Το διάστημα, βέβαια, μεταξύ του 1875 και του 1880 αποτελεί μεταβατική περίοδο, καθώς στις εκλογές του 1875 και του 1879 κανένα κόμμα δεν κέρδισε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Λίγα χρόνια αργότερα, όμως, το 1884, τα δύο μεγάλα κόμματα, του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη, έλεγχαν το 92,2% των εδρών στο Κοινοβούλιο. Το κοινοβουλευτικό σύστημα και ο δικομματισμός θεμελιώθηκαν.

Δ.1

Επισήμανση: Η δομή της ερώτησης και η διακρίση στόχων και υλοποίησης για δύο αγροτικές νομοθεσίες αναμένεται να δημιουργήσει πρόβλημα στην οργάνωση της απάντησης. Στην απάντηση που ακολουθεί επελέγη η μορφή διάκρισης των ζητούμενων α΄ και β΄ για κάθε νομοθεσία.

α. Στόχοι και περιεχόμενο νομοθετικών ρυθμίσεων 1870-1871:

Η οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος της διανομής των εθνικών γαιών έγινε με νομοθετικές ρυθμίσεις κατά την περίοδο 1870-1871. **Το συγκεκριμένο εγχείρημα - σύμφωνα με τον συγγραφέα του πρώτου παραθέματος - εντάσσεται στη συνολική προσπάθεια του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου να προωθήσει, μέσω της ανάπτυξης της γεωργίας, την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1860-1880.** Στόχος των νομοθετημάτων ήταν να εξασφαλιστούν κατά προτεραιότητα οι ακτήμονες χωρικοί, με την παροχή γης, απαραίτητης για την επιβίωσή τους. **Το πρώτο παράθεμα προσδιορίζει τους κοινωνικούς λόγους που εννοούσαν τη μεταρρύθμιση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Η 'πρόκδοσή' των μη κληρούχων ή μικροϊδιοκτητών με αγροτεμάχια (: λαχίδια) αποσκοπούσε στην πρόληψη των κοινωνικών εντάσεων εφόσον οι καταπατήσεις εθνικών αλλά και εκκλησιαστικών γαιών (: μοναστηριακή γη), σε διάφορες περιοχές της χώρας και κυρίως στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα σε εποχές ταραχών και κρίσης, ήταν συχνό φαινόμενο. Αυτές οι καταπατήσεις μάλιστα δύσκολα μπορούσαν να αποδειχτούν σε εδάφη με αμφισβητούμενα πιστοποιητικά ιδιοκτησίας.** Ταυτόχρονα, το κράτος προσπαθούσε να εξασφαλίσει, μέσα από τη διαδικασία της εκποίησης, τα μεγαλύτερα δυνατά έσοδα, που θα

έδιναν μια ανάσα στο διαρκές δημοσιονομικό αδιέξοδο. *Ανάλογες είναι και οι πληροφορίες του πρώτου παραθέματος στο οποίο διευκρινίζεται ότι το κράτος αποσκοπούσε στην επαύξηση των εσόδων του από τα ποσά που θα απέφερε η εξαγορά των εθνικών γαιών. Επιπρόσθετα, η ενίσχυση των φυτειών αλλά και της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας οικογενειακού χαρακτήρα αναμενόταν να αυξήσει τα κέρδη των τραπεζών και των εμπορικών ομάδων.* Οι στόχοι ήταν αντιφατικοί και στην πραγματικότητα μόνο ο πρώτος επιτεύχθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό. Σύμφωνα με τις σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, οι δικαιούχοι αγρότες μπορούσαν να αγοράσουν όση γη ήθελαν, με ανώτατο όριο τα 80 στρέμματα για ξηρικά εδάφη και τα 40 στρέμματα για αρδευόμενα.

β. Υλοποίηση νομοθετικών ρυθμίσεων 1870-1871:

Από το 1870 ως το 1911 διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα με 370.000 παραχωρητήρια, πράγμα που δείχνει ότι οι φιλοδοξίες ή οι δυνατότητες των αγροτών για απόκτηση καλλιεργήσιμης έκτασης ήταν περιορισμένες αλλά και ο πολυτεμαχισμός της γης ήδη μεγάλος. Πρέπει να επισημανθεί ότι για τις περιοχές που χαρακτηρίζονταν ως φυτείες, ελαιόδενδρα και αμπέλια, ο μέσος όρος έκτασης των ιδιοκτησιών ήταν σαφώς μικρότερος εκείνων που προορίζονταν για καλλιέργεια δημητριακών. *Για τις εξελίξεις στο ζήτημα των φυτειών κάνει λόγο και η πρώτη πηγή που αναφέρει τη αύξηση του παραγόμενου αγροτικού προϊόντος, η οποία με τη σειρά της επρόκειτο να συμπαρασύρει σε ανάπτυξη το εξωτερικό εμπόριο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε εκείνη την περίοδο η συνεχής διεύρυνση του ποσοστού εξαγωγών των αγροτικών προϊόντων με τη σταφίδα να κρατά σταθερά τα σκήπτρα και να πλησιάζει το 1/2 του συνόλου των εξαγωγών.*

Το πρώτο ιστορικό παράθεμα μάλιστα προσδιορίζει ότι τα αποτελέσματα των νομοθετικών ρυθμίσεων του 1870-1871 θα γίνουν ορατά βραχυπρόθεσμα και στο εξωτερικό εμπόριο και ειδικότερα στις εξαγωγές, καθώς η επέκταση των εξαγωγών των αγροτικών προϊόντων των φυτειών θα αυξήσει τα κέρδη των εμπορικών ομάδων. Παράλληλα, η οικονομική ανάπτυξη των εμπορών έχει ως απότοκο την ένταση της ανάμιξής τους στη δανειοδότηση των αναγκών των νέων μικροπαραγωγών. Φαίνεται ότι οι εξελίξεις συντηρούν το πιστωτικό σύστημα που από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας ήταν συνδεδεμένο με το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα με τις εξαγωγές της σταφίδας, μια και οι έμποροι λειτουργούσαν μέχρι τότε και ως πιστωτές, ενίοτε με τοκογλωφικές διαθέσεις και όρους.

Επρόκειτο, όμως, για σημαντική διανομή καλλιεργήσιμων γαιών, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα 600.000 στρέμματα εθνικών γαιών που είχαν διανεμηθεί τα προηγούμενα χρόνια, από το 1833 μέχρι το 1870. Ωστόσο, μόνο το 50% περίπου του αντιτίμου των παραχωρούμενων γαιών πληρώθηκε τελικά στο κράτος από τους αγοραστές της εθνικής αυτής ιδιοκτησίας. *Επιπρόσθετα στην 1^η πηγή αναφέρεται ότι το κράτος είχε απώλειες της τάξης του 25% της ακαθάριστης παραγωγής από τα προσδοκώμενα έσοδα, απώλεια που αντισταθμίστηκε όμως εφόσον εξασφάλισε νέες πηγές εσόδων. Ειδικότερα, η επέκταση της αγροτικής παραγωγής και η τόνωση της σχετικής επιχειρηματικής – εμπορικής δραστηριότητας αύξησαν την αποδοτικότητα των φόρων και των δασμών, οι οποίοι εξελίχθηκαν στην πλέον αξιόπιστη πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία. Πραγματικά, τα έσοδα των τελωνείων αποτελούσαν ένα σημαντικό ποσοστό των δημοσίων εσόδων.*

Παράλληλα, φαίνεται να επιτυγχάνεται ο στόχος που είχε θέσει ο Κουμουνδούρος για την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Η εκβιομηχάνιση στον ελληνικό χώρο ήταν διαρκώς παρούσα στις πολιτικές και οικονομικές αναλύσεις ως σχέδιο ή πρόθεση, σπάνια ως εφαρμογή. Η βιομηχανία στα σαράντα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας λειτουργούσε με αποσπασματικό – ευκαιριακό τρόπο εξυπηρετώντας κυρίως τοπικές ανάγκες με επεξεργασία αγροτικών κυρίως προϊόντων. Το εγχείρημα του Κουμουνδούρου φαίνεται ότι

απέδωσε τελικά καρπούς, αν λάβουμε υπόψη ότι γύρω στα 1870 σημειώθηκε κύμα ίδρυσης βιομηχανιών, περισσότερων από εκατό, ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε αύξηση του δυναμικού των ήδη υπαρχουσών μονάδων.

α. Στόχοι και περιεχόμενο νομοθετικών ρυθμίσεων 1917:

Το αποφασιστικό βήμα προς την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης (στο πλαίσιο της κατάργησης της μεγάλης ιδιοκτησίας) έγινε στα παραπάνω χρόνια του Α' Παγκοσμίου πολέμου και του «εθνικού διχασμού». Το 1917 η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι η κυβέρνηση του Βενιζέλου, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1910, είχε ψηφίσει 337 νέους νόμους ανάμεσα στους οποίους και τη διανομή γης στη Θεσσαλία. Ο στόχος ήταν διπλός με πρώτο τη στήριξη και τον πολλαπλασιασμό των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νεοαποκτηθείσες περιοχές. *Το κείμενο της τρίτης πηγής σημειώνει σχετικά ότι η διανομή γης αποτελούσε το «βασικό όπλο» νομιμοποίησης και παγίωσης της ελληνικής κυριαρχίας στη Βόρεια Ελλάδα. Παράλληλα, σύμφωνα με τη δεύτερη πηγή, η ρητή δέσμευση του βενιζελικού κόμματος ότι θα προέβαινε σε απαλλοτρίωση της μεγάλης ιδιοκτησίας αποτελούσε κατεξοχήν δέλεαρ, προκειμένου οι ετερόκλητοι χριστιανικοί πληθυσμοί της ανομοιογενούς εθνικά Βόρειας Ελλάδας να υιοθετήσουν ως ελκυστικότερο το ελληνικό εθνικό πρόγραμμα σε σύγκριση με τις όποιες άλλες επιλογές (που πιθανόν προέρχονταν από τα όμορα βαλκανικά κράτη). Το ίδιο κείμενο επιπρόσθετα αναφέρει ότι η εκτεταμένη αγροτική μεταρρύθμιση που επαγγέλλονταν οι Φιλελεύθεροι αποσκοπούσε στην τόνωση του εθνικού φρονήματος των αγροτών οι οποίοι επρόκειτο να επανδρώσουν τις τάξεις του ελληνικού στρατού ενόψει της εμπλοκής της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο.*

Δεύτερος στόχος ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο. *Στο κείμενο της τρίτης πηγής επιβεβαιώνεται η επιλογή του μοντέλου της μικρής ιδιοκτησίας που συνδέεται με την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση. Κριτήριο της συγκεκριμένης επιλογής αποτέλεσε η επιτυχής χρήση αυτού του προτύπου στη Νότια Ελλάδα εφόσον, ανεξάρτητα από την οικονομική παράμετρο, διασφάλιζε την πολιτική σταθερότητα. Αργότερα και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων είχε προκρίνει την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής του 1922 λαμβάνοντας υπόψη και την πολιτική σκοπιμότητα της αποφυγής κοινωνικών αναταραχών με τη δημιουργία αγροτών ιδιοκτητών αντί εργατικού προλεταριάτου.*

Με βάση τα νομοθετήματα της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας η απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών έγινε δυνατή στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια, όταν η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος.¹ *Η δεύτερη πηγή αναφέρει επιπρόσθετα ότι η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών που ανήκαν κυρίως σε χριστιανούς γαιοκτήμονες θα γινόταν με την εκούσια απόδοχή της απαλλοτρίωσης από τον ιδιοκτήτη, με χρηματοδότηση των ακτημόνων αγοραστών και με μακροπρόθεσμη προοπτική. Τελικά η εκούσια απαλλοτρίωση απωρρίφθηκε και επελέγη το ριζοσπαστικότερο μέτρο της υποχρεωτικής απαλλοτρίωσης. Σύμφωνα με το δεύτερο παράθεμα η συγκεκριμένη εξέλιξη υπήρξε απότοκο της έντασης των «ενδοαστικών συγκρούσεων» και του Διχασμού που κυριαρχούσε την ίδια περίοδο στην πολιτική ζωή της χώρας.*

¹ Η ασάφεια στη διατύπωση «με βάση αυτά τα νομοθετήματα η απαλλοτρίωση ... έγινε δυνατή ... κρατικού ενδιαφέροντος» επιτρέπει πιθανόν την αξιοποίηση της συγκεκριμένης πρότασης και στο β' σκέλος που αναφέρεται στην υλοποίηση της μεταρρύθμισης του Βενιζέλου.

β. Υλοποίηση νομοθετικών ρυθμίσεων του 1917:

Η αναδιανομή που έγινε έφτασε στο 85% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στη Μακεδονία και στο 68% στη Θεσσαλία. Στο σύνολο της καλλιεργήσιμης γης της χώρας το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 40%. Μετά από λίγα χρόνια, κάτω από την πίεση του προσφυγικού προβλήματος, η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε και οδήγησε την αγροτική οικονομία της χώρας σε καθεστώς μικροϊδιοκτησίας. *Η τρίτη πηγή επιβεβαιώνει την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης από το 1923 και έπειτα. Παράλληλα, προσδιορίζει ότι η γη που διανεμήθηκε από το κράτος ανήκε σε Τούρκους και Βούλγαρους ανταλλάξιμους αλλά και σε έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες. Είναι γνωστό, ότι η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην Ε.Α.Π. στο πλαίσιο της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων 8.000.000 περίπου στρέμματα που περιλάμβαναν ιδιοκτησίες Τούρκων ανταλλάξιμων και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα (σύμφωνα με τη συνθήκη του Νεϊγύ), κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση, όπως επίσης κτήματα του δημοσίου και μοναστηριακή γη.*

Με τη σειρά της η νέα κατάσταση δημιούργησε νέα προβλήματα. Οι μικροκαλλιεργητές δυσκολεύονταν να εμπορευματοποιήσουν την παραγωγή τους και έπεφταν συχνά θύματα των εμπορών. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση προωθήθηκε η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, κρατικών οργανισμών παρέμβασης και παραγωγικών συνεταιρισμών. Το αγροτικό ζήτημα απέκτησε έτσι νέο περιεχόμενο, χωρίς να προκαλέσει τις εντάσεις που γνώρισαν άλλα κράτη της Ευρώπης (Ισπανία, Βουλγαρία, Ρουμανία κ.λπ.).